

УДК 94: 321.64/74+325.454(477)
<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2022-20-3>

Кордун О.О.
<https://orcid.org/0000-0002-2080-7624>

СКЛАДНЕ ПРОЩАННЯ З ІМПЕРІЄЮ: ПРАКТИКИ ПОДОЛАННЯ ТОТАЛІТАРНОГО МИНУЛОГО В УКРАЇНІ

Подолання тоталітарного минулого в Україні є складним багатоаспектним процесом, під час якого необхідно було паралельно і комплексно вирішувати такі завдання як декомунізація, дерадянізація та деколонізація/дерусифікація. До того ж у 90-х рр. ХХ ст. вони були частиною ще більшій складних загальних процесів пострадянських трансформацій в Україні, коли у короткий період часу довелося одночасно вирішувати ще цілий комплекс інших – економічних, політичних, соціальних, світоглядних та ін. – проблем різного ступеню складності, спрямованості та інтенсивності.

На такому тлі процеси реальної декомунізації та дерадянізації виглядали мало не другорядними щодо згаданого комплексу проблем. Їх реалізація була підпорядкована необхідності легітимації незалежності і збереження територіальної цілісності держави; формуванню лояльності населення до влади та підтримки її політичного курсу.

З огляду на це, прощання з тоталітарним минулим носило компромісний характер, відбувалися стихійно, несистемно, непослідовно, без належного інформаційного, наукового та політичного забезпечення – під впливом поточної політичної кон'юнктури, породженої компромісом між посткомуністичною номенклатурою та ліберально-демократичними політиками. Ці процеси були неоднорідними в територіальному вимірі, різнилися на загальнонаціональному та місцевому рівні та визначалися динамікою співвідношення політичних сил у місцевих радах, викликаючи палкі наукові та політичні дискусії чи зазнаючи латентного або навіть відвертого саботажу та опору з боку політиків або громадян. Спостерігалось значне відставання у часі та глибині таких процесів від країн Європи, які належали свого часу до т.зв. «соціалістичного табору».

Складовими цих процесів стали реабілітація жертв політичних репресій, повернення кримських татар, повернення імен українських політичних та культурних діячів, стихійні процеси «демокомунізації» на кшталт знесення пам'ятників Леніну та іншим діячам ВКПБ-КПСС (т. зв. «ленінопад»).

Значна частина процесів деколонізації та дерадянізації, які мали б відбутися ще протягом першого десятиліття української незалежності, не є завершеними навіть на нинішньому етапі і активізувалися лише в умовах активної фази російської агресії щодо України у 2014 та 2022 р. Як наслідок, неподолане, непроговорене і не переосмислене повною мірою тоталітарне минуле часто і досі стоїть на заваді розвитку України як європейської демократичної держави.

Ключові слова: подолання наслідків тоталітаризму, декомунізація, деколонізація

Подолання тоталітарного минулого є складовою процесів демократизації в Україні, які відбувалися після поновлення української незалежності. Вони були відображенням тогочасної ситуації в середовищі політичних еліт, в суспільстві і країні в цілому. Цей період слід розглядати у ширшому контексті розпаду Російської імперії, до якої належала значний час більша частина нинішньої України. Ми і досі є свідками її розпаду, що триває вже понад століття, і ще довго визначатиме перебіг подій в регіоні.

Важливими віхами дослідження процесів подолання залишків тоталітарного минулого, політики пам'яті, деколонізації тощо стали роботи таких дослідників як С. Аверинцев, А. Ассман, В. Бабка, Т. Воропаєва, В. В'ятрович, О. Гайдай, І. Гирич, Я. Грицак, О. Гриценко, Я. Дашкевич, Ю. Зерній, С. Єскельчик, Л. Зашкільняк, Г. Касьянов, А. Киридон, С. Кульчицький, С. Набок, Л. Нагорна, А. Портнов, М. Рябчук, М. Стріха, Ю. Шаповал, Н. Яковенко, М. Яковлев та ін.

Оцінки перебігу та результатів декомунізації в Україні цього періоду не отримали в українській історичній науці остаточної визначеності і нерідко є діаметрально протилежними, що робить Україну прикладом внутрішньої конфліктності колективної/історичної пам'яті. Але агресія, а особливо – повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну, підштовхують дослідників до переосмислення процесів декомунізації попередніх років, виводячи на перший план питання протидії радянським та імперським міфам і наративам, які використовуються агресором у гібридній війні.

Після остаточної окупації радянською Росією незалежної УНР у 1921 р., на більшості її території був встановлений комуністичний тоталітарний режим, який у XX ст. пройшов еволюцію від масового державного терору за соціально-економічними, політичними та етнічними ознаками у 20-50-х рр. до авторитарного режиму 60-80-х рр. За час 70-річного домінування в Україні його найбільш кричущими злочинами стали: «червоний» терор 1918-1920 рр.; насильницька колективізація з «розкуркуленням» і фактичним знищенням селянства як класу; знищення української церкви; злочин геноциду – Голодомор 1932-1933 рр.; масові штучні голоди 1921-1922 рр., 1946-1947 рр.; масові репресії, зокрема знищення інтелектуалів та митців «Розстріляного відродження», Великий терор 1937-1938 рр.; репресії під час Другої світової війни та після її завершення; воєнні злочини під час Другої світової війни та під час боротьби із українським визвольним рухом; депортація кримськотатарського народу та інших народів Криму в 1944 р.; примусові депортації із Західної України у 1939-1941 рр. та 1944-1953 рр.; переслідування дисидентів тощо.

Згідно з Законом України від 9 квітня 2015 р. «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», комуністичний тоталітарний режим 1917-1991 рр. в Україні визнаний злочинним.

Формальний відхід від тоталітарної комуністичної ідеології відбувся ще в рамках існування СРСР на тлі політичних та ідеологічних процесів, започаткованих у часи т.зв. «перебудови» (рос. «перестройка») у 1985-1991 рр.

З одного боку, складовими політичних змін, що уможливили процеси детоталітаризації в Україні, стали реформа компартійно-радянської системи державної влади в СРСР, вибори і перебіг XIX конференції КПРС у 1988 р., вибори 1989 р. на З'їзд народних депутатів СРСР і перші відносно демократичні вибори 1990 р. в республіканські та місцеві органи влади. До

цього додавалася також боротьба за впливи всередині Політбюро (зокрема з Є. Лігачовим), яка відбувалася під гаслами десталінізації і зустріла активну підтримку в колах ліберальної інтелігенції.

З іншого боку, основні практики подолання тоталітарного минулого були започатковані на низовому рівні ще наприкінці 80-х рр. – у дисидентському середовищі, серед вільнодумної національно орієнтованої інтелігенції (наприклад, Український культурологічний клуб (1987), Народний рух України за перебудову (1989)) – як розвиток «перебудовних» ініціатив на українському ґрунті [1]. Теми та ідеї, породжені протестом проти радянської системи, пошуком правди щодо замовчування причин та наслідків Чорнобильської катастрофи, масових політичних репресій 30-50-х рр. ХХ ст., Голодомору, української революції 1917-1920 рр. згодом були перенесені і на державний рівень.

Після відновлення української незалежності демонтаж елементів тоталітарного минулого в Україні став болісним, тривалим і багатоаспектним процесом, під час якого необхідно було паралельно і комплексно вирішувати такі взаємопов'язані завдання як декомунізація/дєрадянїзація та деколонїзація/дєрусифїкація. До того ж у 90-х рр. ХХ ст. вони були частиною ще більш складних загальних процесів пострадянських трансформацій в Україні, коли у короткий період довелося одночасно вирішувати ще цілий комплекс інших – економічних, політичних, соціальних, світоглядних тощо – проблем різного ступеню складності, спрямованості та інтенсивності.

Серед них: побудова ефективних державних інститутів на засадах демократії; кардинальна зміна законодавства; налагодження функціонування економіки на ринкових засадах за умов повної відсутності відповідного досвіду та фінансово-економічної інфраструктури; наздоганяюча модернізація у технологічній сфері; зміна структури виробництва; подолання регіональних, мовних, релігійних розломів; розбудова громадянського суспільства та ін.

На такому тлі процеси декомунізації та дєрадянїзації виглядали мало не другорядними щодо згаданого комплексу проблем. Окрім того вони були ускладнені низкою трансформаційних проблем, пов'язаних з особливостями гібридного політичного режиму, який сформувався в Україні до початку 2000-х рр., і поєднував в собі ознаки демократії та авторитаризму. Усе це накладало свій відбиток на державотворчі процеси в Україні, на ідеї та рішення, продукovanі владною верхівкою у пострадянський час. Повною мірою це стосується і процесів подолання тоталітарного минулого.

Свій відбиток на розвиток демократичних інститутів та процесів декомунізації в Україні наклало тривале перебування більшості її земель у статусі напівколонії чи колонії Російської імперії та СРСР. Колоніальне (імперське, радянське) минуле залишило в суспільстві та свідомості (самоідентифікації) українців глибокий слід, породивши економічну, політичну, культурну, інтелектуальну і навіть психологічну залежність від

імперського/федерального центру [2] І хоча тема колоніального статусу України наразі є предметом гарячих академічних дискусій, слід визнати, що у результаті цілеспрямованої політики, яка здійснювалася у Російській імперії та СРСР, Україна перетворилась на специфічну територію, яка *de facto* мала ознаки колонії з усіма притаманними таким країнам деформаціями. У мовній та культурній сфері України колоніальні впливи виявилися найбільш очевидними [3; 4].

Однією з ознак пострадянського періоду та постколоніальної ситуації в Україні є збереження (тяглість) існування в ній такого феномену як «радянська людина» (радянська ідентичність), де «радянськість» є комплексом моральних, ціннісних, соціальних, політичних, матеріальних стереотипів, які сформувалися у громадян СРСР впродовж 1940-1980-х рр. [5]. Така система радянських стереотипів важко руйнується, адже вона нав'язувалася протягом тривалого часу з дитячого садочку, у школі, у армії, у літературі, у кіні тощо, і самовідтворюється навіть серед осіб, які у свідомому віці не були частиною радянського суспільства. У людей, які відносять себе до радянської спільності оцінка радянського минулого як політичної системи зводиться до наявності «порядку», «сильної руки», «дисципліни». Негативно ними також сприймається актуалізація тем колективізації, боротьби за національну та державну незалежність, репресій, голодоморів.

Базовою характеристикою такої пострадянської людини є амбівалентність свідомості. Особа підтримує засадничо несумісні позиції і не бачить між ними суперечностей. До того ж фрагментарність та дискретність уявлень про соціальний світ робить пострадянську людину вразливою для маніпуляцій та пропаганди. І навіть на 8-му році відкритої війни з Росією, після тисяч смертей, після розкриття правди про Голодомор та репресії, в суспільстві залишається значна частка українців, які святкують радянські свята, ставляться негативно до декомунізації і жалкують за Радянським Союзом.

Тобто, на відміну від переважної більшості країн колишнього «комуністичного табору», Україна та низка інших пострадянських країн стикнулася з необхідністю не лише подолання комуністичного тоталітарного минулого, але й паралельно і комплексно вирішувати такі завдання як дерадянська та деколонізація/дерусифікація. Окрім того триваліший, на відміну від країн Балтії, період перебування України у складі СРСР додатково ускладнював їх вирішення.

Фактична перемога демократичного світу у «холодній» війні та розпад СРСР не створили історичних передумов для засудження злочинів комуністичного режиму в СРСР в рамках трибуналу, подібного до Нюрнберзького процесу (чи «Vergangenheitsbewältigung», «подолання минулого» у ФРН [6]), попередній тоталітарний лад не було переможено ні зовнішньою силою, ні повстанням знизу, його було демонтовано представниками самої партійної еліти, що зіграло свою негативну роль у важкому подоланні тоталітарного спадку. Ідея

президента України В. Ющенка [7] щодо створення Міжнародного трибуналу над злочинами комунізму за участі держав Східної Європи, що постраждали від комуністичних режимів (Росії, Польщі, Грузії, країн Балтії та ін.), так і не була реалізована на практиці.

Внаслідок дискретності історичної пам'яті в Україні, не було визнано правонаступництва нової України з УНР та Українською державою П. Скоропадського, на відміну, наприклад, від Естонської Республіки, яка після здобуття у 1991 р. незалежності не розбудовувала державу «з нуля», а оголосила про відновлення своєї державності [8].

З одного боку, йдеться про відносно нетривалий період власної державності України (1917-1921 рр.), що дозволяє говорити про практичну неперервність перебування України у складі Російської/радянської імперій. Досвід, здобутий українцями у часи визвольних змагань першої чверті ХХ ст., у масі своїй був витіснений тривалим перебуванням у складі інших держав, а носії цього досвіду були знищені або емігрували за кордон, мало впливаючи на свідомість абсолютної більшості населення. Національно-республіканський (УНР), національно-монархічний (Українська держава гетьмана П.Скоропадського), анархічний («махновщина») та отаманський (отаман Зелений, Холодноярська республіка, 1919-22 рр.) проекти української державності програли конкуруючому з ним в той самий час більшовицькому неоімперському проекту (УСРР як частина «братньої сім'ї народів»).

З іншого боку, від УНР та гетьманату радянська Україна перейняла саму ідею можливості існування окремої української держави, кордони, територіальні домагання, державну мову, форми культурної політики, були інтегровані окремі елементи державної організації і структури на кшталт Академії наук тощо. Саме існування УНР можливим існування утворення під назвою «Украинская Социалистическая Советская Республика», створеної за більшовицькою моделлю, але на національній основі, в межах, які були визначені УНР. І саме ці межі стали згодом для СРСР однією з формальних причин окупації Західної України.

За висновками експертів [9], історична політика в Україні до 2005 р. характеризувалася аморфністю, амбівалентністю, мала кон'юнктурний характер, проводилася у загальному річизі досягнення компромісів заради примирення суспільної думки між послідовниками пострадянського і державницького наративів.

З одного боку: відбулося переведення історичної освіти й науки на нові рейки; створення меморіалів для увічнення постатей і подій національної історії; відродження релігійного життя та інтегрування історії церкви в історичний наратив; формування історичної пам'яті про трагедії етнічних меншин – депортації кримських татар, Голокост тощо. З іншого: розмитість, еkleктичність, двоїстість, нечіткість у ставленні до національного минулого; калькування меморіальних прийомів радянської доби; лавіювання / компроміс

між українською та імперсько-радянською моделями пам'яті; невизначеність конкретних цілей та пріоритетів; накладання на економічну та політичну кризу. На думку Ю. Зерній, така неоднозначність отриманих результатів часто сприяла «консервації у пам'яті нації імперсько-радянських стереотипів, посилювала регіоналізацію колективних уявлень про минуле» [10, с. 43–44].

Як наслідок цих особливостей політичних процесів, в Україні спостерігалось значне відставання декомунізаційних процесів від інших країн Центрально-Східної Європи, які належали свого часу до т.зв. «соціалістичного табору».

Не відбулося повноцінної зміни колишніх компартійних еліт, а сформована із представників національно-демократичних сил, при підтримці підприємців та бізнес-управлінців контреліта була на той час політично слабкою. Заклики до проведення люстрації в Україні набули значного поширення лише після Помаранчевої революції 2004 р. і приходу до влади В. Ющенко, але так і не були реалізовані на практиці [11]. «Закон про очищення влади», яким було запроваджено процедуру люстрації для колишніх функціонерів комуністичної партії був Верховною Радою України також був ухвалений з відставанням у понад 20 років – 16 вересня 2014 р. Сама Комуністична партія України частково залишалася при владі також до 2014 р., а процес її остаточної зборони тягнувся з перервами до останнього часу. Таким чином, тогочасна влада не була зацікавлена ані будувати в країні реальне демократичне суспільство, ані проводити декомунізацію.

Лише 12 червня 2009 р. набув чинності Указ Президента України В. Ющенко № 432/2009 «Про додаткові заходи щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні», одним із положень якого було «вжиття в установленому порядку додаткових заходів щодо демонтажу пам'ятників і пам'ятних знаків, присвячених особам, які причетні до організації та здійснення голодоморів і політичних репресій в Україні, а також щодо перейменування в установленому порядку населених пунктів, вулиць, площ, провулків, проспектів, парків, скверів у населених пунктах України, назви яких пов'язані з іменами таких осіб».

На державному рівні реальна декомунізація розпочалася в Україні із запізненням на понад 20 років, коли Революція Гідності та відкрита агресія РФ проти України у 2014 р. знову активували і актуалізували це завдання. Фактично, декомунізація була унормована лише 9 квітня 2015 р. Верховною Радою України пакетом законів, який набув чинності з 21 травня 2015 р. [12]:

– «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» (закон № 314-VIII);

– «Про увічнення перемоги над нацизмом в Другій світовій війні 1939–1945» (закон № 315-VIII);

– «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» (закон № 316-VIII);

– «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів та заборону пропаганди їхньої символіки» (закон № 317-VIII).

Однак процеси декомунізації публічного простору поступово загальмувалися вже з середини 2019 р. Лише у травні 2021 р. на Полтавщині, у селі Новоселівка, демонтували останній в Україні пам'ятник одному із організаторів Голодомору 1932-1933 рр. Г. Петровському. Так і не було розроблено і ухвалено закони про деколонізацію [13], робота над якими почалася в Інституті національної пам'яті. І лише повномасштабне вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 р. каталізувало деколонізаційні процеси не в теоретичному, а в практичному вимірі. Так само лише 5 квітня 2022 р. група депутатів зареєструвала законопроект щодо заборони використання у населених пунктах України географічних назв, символіки та імен діячів держави, яка вчинила збройну агресію проти України.

Попри внесення значних змін до чинного на той час та величезний масив нового законодавства, в Україні продовжували діяти численні нормативні акти часів СРСР та УРСР. Лише 7 травня 2022 р. набрав чинності Закон України №2215-IX від 21.04.2022 р. «Про дерадянізацію законодавства України». Примітно, що проект його було внесено до Верховної Ради ще 29.10.2020 р., і лише під час воєнного стану внаслідок вторгнення військ Росії на територію нашої держави цей закон було прийнято. Але навіть вжиття авторами закону терміну «дерадянізація» не призвело до його нормативного врегулювання, а сама назва закону не відповідає його змісту, який зводиться суто до редакційної зміни актів законодавства України. Хоча в розрізі законодавства його «дерадянізація» – це, передусім, систематизація, кодифікація законодавства України та гармонізація відповідних положень до вимог європейських/загальносвітових стандартів і правил тощо, а сам процес має передбачати не внесення змін в чинні, а прийняття принципово нових нормативних актів [14].

Як наслідок домінування в тогочасному політичному механізмі України інституту президента, саме він виступав ключовим інститутом у виробленні історичної політики та процесів подолання тоталітарного минулого на державному рівні. І саме тому державні практики того часу можна реконструювати на основі указів президентів [15, с. 49] (у порядку зменшення частоти):

- відзначення річниць історичних подій – 28;
- відзначення ювілеїв видатних діячів, вшанування та увічнення їхньої пам'яті – 23;
- інституційний розвиток політики пам'яті (створення чи ліквідація установ, інших органів, що діють у політиці пам'яті) – 20;
- охорона і збереження пам'яток (історичної спадщини) – 16;
- відродження втрачених пам'яток та спорудження нових пам'ятників – 12;

- встановлення нових свят і пам'ятних днів – 11;
- здійснення масштабних видавничих проєктів – 5;
- захист і збереження етнокультурного різноманіття – 4.

Президент також може визначати історичну політику через підписання чи ветоування законів, що прийняті парламентом, через підконтрольні йому фракції у Верховній Раді, через місцеві державні адміністрації (що виконують роль місцевих органів виконавчої влади), врешті, через прямі доручення органам виконавчої влади і підконтрольним йому міністерствам та відомствам.

Президенту були підпорядковані бюрократичні структури, що дозволяють досить швидко та реалізовувати рішення (або імітувати їхнє виконання). В Адміністрації президента існували структурні підрозділи, які прямо чи опосередковано залучалися до формування й реалізації історичної політики. Передусім це Головний департамент з питань гуманітарної політики, Головний департамент інформаційної політики і Департамент державних нагород. Аналітична робота і змістовне наповнення документів, що транслюють ці рішення, покладалася на Національний інститут стратегічних досліджень (НІСД). І саме тому особистість президента, його зацікавленість питаннями минулого та бажання чи небажання звертатися до них у зв'язку з поточними проблемами, значною мірою впливали на інтенсивність та алгоритми подолання тоталітарного минулого в країні.

Водночас, у ці часи (особливо у період двох каденцій Л. Кучми) сформувався базовий набір ритуальних комеморативних практик Голодомору на державному рівні (включно із Днем пам'яті жертв голодомору), відзначення Дня Соборності, Дня українського козацтва тощо. Саме тоді розгорнулася робота з історичної реабілітації ОУН та УПА, було введено в обіг національну валюту, що була свого роду портретною галереєю знакових історичних персонажів.

Таким чином, загальну практичну діяльність з подолання тоталітарного минулого у наративній, візуальній, ритуальній та діяльнісній сферах у 90-х рр. ХХ ст. з урахуванням низових практик можна звести до таких основних напрямків:

1. Відновлення історичної справедливості щодо репресованих у СРСР чи незаслужено забутих українських діячів науки і культури, політичних і громадських діячів, творів мистецтва тощо.

2. Очищення публічного простору від маркерів та ідеологічних символів російської імперії та Радянського Союзу. Демонтаж меморіальних об'єктів/місць пам'яті (таблички, покажчики, пам'ятники, бюсти, панно тощо), закладених у радянські часи; перейменуванні топонімів і годонімів, названих на честь радянських (і частково – російських/імперських) державних та культурних діячів (В. Ленін, Г. Петровський, С. Кіров, Артем тощо), таких, що відображають комуністичну ідеологію чи пов'язані з СРСР, або таких, що є русизмами.

3. Наповнення ландшафту населених пунктів новим ідеологічним змістом:

– спорудження нових пам'ятників, монументів, меморіалів, меморіальних дощок та ін., присвячених подіям/постатям вітчизняної історії (монумент Незалежності, меморіал пам'яті жертв політичних репресій у Биківні, монументи Соборності у низці міст України, пам'ятник Святославу, меморіали пам'яті жертв голодоморів, пам'ятники М.Грушевському, Святославу Хороброму, П. Сагайдачному, Ярославу Мудрому, О. Гончару, Лесю Курбасу, Шолом-Алейхему тощо);

– відродження/відбудова втрачених у радянський час пам'яток історії та архітектури (Успенського собору Києво-Печерської Лаври, Михайлівського Золотоверхого собору, церкви Богородиці Пирогощі, Цвинтаря «Орлят» у Львові тощо).

4. Розвінчання цілої низки радянських та імперських міфів («Велика перемога», «Велика Вітчизняна війна», «УПА – фашисти» «Росія – великий брат» тощо). Боротьба з локальними радянськими чи русифікаційними історичними міфами.

5. Відхід від класового підходу в оцінці історичних подій, переосмислення (ліквідація «білих плям») цілої низки сюжетів вітчизняної та світової історії, які десятиліттями замовчувалися (колосальні втрати Червоної Армії, Голокост, Голодомор, політичні репресії тощо).

6. Зміна переліку свят, поява релігійних свят, припинення святкування «Великої Жовтневої соціалістичної революції», поступовий відхід від відзначення «Великої перемоги», «початку Великої Вітчизняної війни», «Дня Радянської армії» тощо.

7. Нормалізація мовного простору. Ліквідація диспропорції у частці мовлення українською мовою на радіо, телебаченні, перехід на дублювання іноземних фільмів українською мовою, де реальних успіхів було досягнуто також вже на початку ХХІ ст.

8. Закладення традиції участі керівників держави, інших представників політичної та бізнес еліти, громадськості у нових комеморативних заходах, присвячених пам'яті жертв політичних репресій, героям визвольних змагань за незалежну Україну, митцям розстріляного відродження тощо.

9. Дерадянізація законодавства, освіти, підручників та іншої навчальної літератури.

Унаоченим проявом прощання з тоталітарним минулим і, водночас, індикатором перебігу декомунізаційних процесів, став т.зв. «ленінопод» (прибирання з публічного простору пам'ятників Леніну) [16, с. 232], який розпочався в 90-х рр. на Західній Україні. В Україні ці процеси тривалий час не мали належного законодавчого забезпечення у загальнонаціональному форматі. Знесення пам'ятників діячам тоталітарного режиму відбувалося стихійно, або на підставі рішень органів місцевої влади. Одним з перших пам'ятників комуністичному режиму, знесених в Україні, був монумент Великої Жовтневої соціалістичної революції в Києві. Знесення відбулось відповідно до рішення

Київради у вересні 1991 р. Але найперший випадок демонтажу пам'ятника Леніну на території України та СРСР був зафіксований у місті Червоноград Львівської області 1 серпня 1991 р. А вже до дня відновлення державної незалежності України (24 серпня 1991 р.) у Львівській області знесли на загаль 246 пам'ятників Леніну [17].

11 вересня 1991 р. Верховна Рада УРСР навіть змушена була ухвалити постанову «Про порушення закону Української РСР про охорону і використання пам'яток історії та культури», у якій рекомендувала міським радам «переглянути незаконні рішення про знесення і переміщення пам'ятників В.І. Леніну» [18]. Однак попри спротив влади, на початку 90-х рр. ХХ ст. у Галичині та на Волині було демонтовано близько 2 тис. монументів більшовицькому вождю. Упродовж 1993–2004 рр. – ще понад 600 у Центральній Україні, а після Помаранчевої революції до 2008 р. – ще 600. Відмінною була ситуація із перейменуваннями топонімів. 1989-го було декомунізовано лише 3 населених пункти, включно з Маріуполем, 1990-го – ще 3 (зокрема Луганськ), 1991-го – 4, 1992-го – 6 (серед них Алчевськ), 1993-го – 3, 1994-го – 1 і 1995 року – 5 [19].

Для порівняння: станом на квітень 2019 р., за висновками тодішнього директора УНП В. В'ятровича, декомунізація в Україні була здійснена на понад 95%. З 2015 р. було перейменовано 987 населених пунктів (з них 32 міста), 25 районів та одну область (Кропивницьку), майже 52 тис. інших топонімів та демонтовано близько 2,5 тис. комуністичних пам'ятників і пам'ятних знаків [20]. На думку деяких дослідників, за суто формальними ознаками декомунізація в Україні 2015-2019 рр. стала однією з небагатьох майже повністю доведених до кінця реформ.

Отже, процеси подолання тоталітарного минулого були в Україні тривалими і болісними, мали несистемний та суперечливий характер, і досі не є закінченими. Реалізація цих процесів на практиці вимагала вирішення цілого комплексу проблем посттоталітарного суспільства у різних сферах: ідеологічній (символіка, монументальна пропаганда, наративи, методологічні засади соціогуманітарних досліджень, топоніміки); культурній (повернення «забутих» імен, відродження національної культури); економічній (побудова ринкової економіки, подолання структурних диспропорцій); політичній (політико-адміністративній) – відмова від радянських зразків як на інституційному рівні, в адміністративно-територіальному устрої, так і на рівні принципів державного управління та місцевого самоврядування); соціально-психологічній (трансформація світогляду, цінностей, настанов, практик) тощо. Комплексність цих процесів зумовила їх незавершеність і фрагментарність. Дерусифікація та деколонізація не стали на цьому етапі логічним продовженням декомунізаційних процесів.

Якщо коротко охарактеризувати загальну політику пам'яті, здійснювану у цей період, то як слушно зауважив М. Стріха, що вона становить своєрідну

мішанку радянських, російських та українських героїв і цінностей [21, с. 15]. Саме тому українському суспільству притаманна амбівалентна модель колективної/історичної пам'яті: постійне балансування між національним та імперським/радянським ностальгічними варіантами історичної пам'яті та відповідними ритуально-символічними комеморативними практиками. Українці і нині здебільшого відтворюють постколоніальний погляд на свою історію, який значною мірою сформувався на основі російських історичних наративів і схем в імперській або радянській редакціях [22].

Перспективи завершення процесів демократизації (подолання тоталітарного минулого) в Україні неможливі у відриві від загальних позитивних змін в країні, які стануть реальністю зокрема внаслідок перемоги України над країною-агресором.

Відкрита агресія РФ щодо України у 2014 р., а особливо широкомасштабне вторгнення у лютому 2022 р., змусили суспільство до переосмислення багатьох сторінок вітчизняної історії, зокрема тоталітарного минулого. Йдеться, наприклад, про відмову від залишків радянської та імперської топоніміки, що набула масового характеру по всіх підконтрольних Україні територіях. Але подальше закріплення нового світогляду у суспільній свідомості базується на таких трьох китах як освіта, ЗМІ та культура (передусім мистецтво і література). І українські науковці перебувають тут на передовій цього важливого фронту у глобальному протистоянні з неототалітарним путінським режимом.

Як зазначає В. В'ятрович, декомунізацію можна назвати лише першим етапом деколонізації, тому що, знімаючи шар комуністичного тягаря, тоталітарного минулого, під ним ми нерідко зустрічаємо російське імперське минуле, яке не менш антиукраїнське, ніж було комуністичне [23]. Необхідний перехід від практик постколоніалізму у розумінні Е. Саїда (проговорювання і осмислення травм колоніального минулого) до деколонізації як рішучого розриву з тоталітарним та імперським минулим в усіх сферах. Тому потрібно поширити практики декомунізації на російську імперську спадщину. Через зміни до законодавства про пам'ятники, географічні назви тощо Україну треба звільнити від більшості монументів і топоніміки, що возвеличують російську колонізацію. Важливим кроком до створення законодавчої основи цього має стати ухвалення парламентом проекту закону № 7253 «Про внесення змін до Закону України «Про географічні назви» щодо деколонізації топонімії та впорядкування використання географічних назв у населених пунктах України», станом на середину грудня ухваленого парламентом у першому читанні [24].

Підстави для обережного оптимізму щодо готовності громадян до змін дають висновки [25] відомого українського соціолога Є. Головахи щодо позитивних змін, які були зафіксовані в українському суспільстві напередодні повномасштабного вторгнення Росії. Ці нові, принципово нетоталітарні, цінності та настанови дають надії сподіватися на можливість консолідації

соціуму у баченні свого майбутнього (і минулого), а отже – можливість остаточного прощання з тоталітарним та колоніальним минулим.

Список використаних джерел та літератури

1. *Київська Весна*: упор. О. Шевченко. К.: Видавництво ім. О. Теліги, 2005. 576 с.
2. Воропаєва Т. Консолідація українства у постколоніальну добу: Теоретичні й емпіричні результати дослідження. *Українознавчий альманах*. 2018. Том 23. URL: <https://ukralmanas.univ.kiev.ua/index.php/ua/article/view/277>
3. Перехрест О. «Революція буває тоді, коли еліта провалилась у своїх планах». *Історична правда*. 3 жовтня 2013. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/524bed889b339/>
4. Панасюк Л.В. Білінгвізм в соціально-політичному житті України: Монографія. К.: ВАДЕКС, 2013. 270 с.
5. Радянські цінності та ідентичність. Історик розповідає, що робити із «совєтським» минулим. *Трибуна*. URL: <https://tribuna.pl.ua/news/radyanski-tsinnosti-ta-identichnist-istorik-rozprovidaye-shho-robiti-iz-sovyetskim-minulim/>
6. В'ятрович В. Vergangenheitsbewältigung, або німецьке «подолання минулого». *Історична правда*. 15.02.2022. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2022/02/15/160932/>
7. Ющенко хоче Міжнародний трибунал над комунізмом. *Українська правда*. 14 січня 2010 р. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2010/01/14/4616254/>
8. Зайцева О. Дерадянiзацiя Естонiї: як це було. *Ресурсний центр ГУПТ*. 04.04.2013. URL: <https://gurt.org.ua/news/recent/17595/bull/>
9. «Концептуальні засади державної політики пам'яті». Аналітична записка. Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/konceptualni-zasadi-derzhavnoi-politiki-pamyati-analichna>
10. Зерній Ю.О. Державна політика пам'яті в Україні: становлення та сучасний стан. *Стратегічні пріоритети*. 2008. № 3 (8). С. 41–51.
11. Лук'яненко готує закон про люстрацію кадрів старого режиму. *Коментарі*. 10 січня 2005 р. URL: https://web.archive.org/web/20140228222720/http://ua.comments.ua/politics/13867-Lukyankenko_gotuie_zakon_pro.html
12. *Голос України*. 20 травня 2015. № 87 (6091). С. 15-19.
13. Інститут національної пам'яті ініціював ухвалення закону про деколонізацію. *Портал новин LB.ua*. 9 березня 2019 р. URL: https://lb.ua/news/2019/03/09/421551_institut_natsionalnoy_pamyati.html
14. Урбанська Т. Дерадянiзацiя законодавства: в чому практична користь таких змін. *УНІАН*. 28 квітня 2022 р. URL: <https://www.unian.ua/politics/deradyanizaciya-zakonodavstva-v-chomu-praktichna-korist-takih-zmin-novini-ukrajina-11804343.html>
15. Гриценко О. *Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати*. К.: К.І.С., 2017. 1136 с.
16. Яковлев М.В. Прагматичні функції політологічних квазітермінів і політичних термінів. *Термінологічний вісник*. 2019. Вип. 5. С. 228-234. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/terv_2019_5_33
17. Семків В. Падай, Леніне, падай. *Збруч*. 10 серпня 2015 р. URL: <https://zbruc.eu/node/40061>
18. Постанова Верховної Ради України від 11 вересня 1990 року № 270-ХІІ «Про порушення Закону Української РСР “Про охорону і використання пам'яток історії та культури”». *Платформа ефективного регулювання*. URL: <https://regulation.gov.ua/documents/id206144>
19. Громенко С. Декомунізація. Дерадянiзацiя? Деколонiзацiя! *Локальна історія*. 11 грудня 2019 р. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/dekomunizatsiia-deradianizatsiia-dekolonizatsiia/>

20. Декомунізація і деколонізація в Україні – В’ятрович розповів про хід реформ. *Апостроф*. 9 квітня 2019 р. URL: <https://apostrophe.ua/ua/news/society/2019-04-09/vyatrovich-rasskazal-pro-zapuschennyu-v-ukraine-dekolonizatsiyu/159609>
21. Стріха М. Політика пам’яті, якої не було. *Пам’ять і питання ідентичності Польща. Україна*. Варшава: Фундація ім. Стефана Баторія, 2013. URL: https://www.batory.org.pl/upload/publikacje/Pamiec%20i%20pytania_UA.pdf
22. Що не так з уроками історії у школі? Пояснюють історики. *Локальна історія*. 5 травня 2022 р. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/shcho-ne-tak-z-urokami-istoriyi-u-shkoli-roiasniuiut-istoriki/>
23. Казарін П. «Декомунізація – перший етап деколонізації України» – В’ятрович. *Радіо Свобода*. 10 травня 2018 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29218827.html>
24. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про географічні назви» щодо деколонізації топонімії та впорядкування використання географічних назв у населених пунктах України. № 7253 від 05.04.2022. *Верховна Рада України*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39367>
25. Євген Головаха: «Українці вперше усвідомили, що дружба з Росією – це шлях до приниження». *Портал новин LB.ua*. 13 грудня 2018 р. URL: https://ukr.lb.ua/society/2018/12/13/414770_ievgen_golovaha_ukraintsi_vpershe.html

References

1. *Kyivska Vesna* [Kyiv Spring]: emphasis O. Shevchenko (2005). Kyiv: Vydavnytstvo im. O. Telihy, 2005. [In Ukrainian].
2. Voropaieva, T. (2018). Konsolidatsiia ukrainstva u postkolonialnu dobu: Teoretychni y empyrychni rezultaty doslidzhennia [Consolidation of Ukraine in the post-colonial era: Theoretical and empirical research results]. [Online]. *Ukrainoznavchyyi almanakh*. 2018. Vol. 23. Available from: <https://ukralmanac.univ.kiev.ua/index.php/ua/article/view/277> [In Ukrainian].
3. Perekhrest, O. (2013). Revoliutsiia buvaie todi, koly elita provalylas u svoikh planakh [Revolution happens when the elite has failed in its plans]. [Online]. *Istorychna pravda*. 03.10.2013. Available from: <https://www.istpravda.com.ua/articles/524bed889b339/> [In Ukrainian].
4. Panasiuk, L.V. (2013). *Bilinhvizm v sotsialno-politychnomu zhytti Ukrainy* [Bilingualism in the socio-political life of Ukraine]: Monohrafiia. Kyiv: VADEKS, 2013. [In Ukrainian].
5. Radianski tsinnosti ta identychnist. Istoryk rozpovidaie, shcho robyty iz “sovietskym” mynulym [Soviet values and identity. The historian tells what to do with the “Soviet” past]. [Online]. *Trybuna*. Available from: <https://tribuna.pl.ua/news/radianski-tsinosti-ta-identychnist-istorik-rozpovidaye-shho-robiti-iz-sovyetskim-minulim/> [In Ukrainian].
6. Viatrovych, V. (2022). Vergangenheitsbewältigung, abo nimetske “podolannia mynuloho” [Vergangenheitsbewältigung, or the German “overcoming the past”]. [Online]. *Istorychna Pravda*. 15.02.2022. Available from: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2022/02/15/160932/> [In Ukrainian].
7. Yushchenko khoche Mizhnarodnyi trybunal nad komunizmom [Yushchenko wants an International Tribunal on Communism]. [Online]. *Ukrainska pravda*, 14.01.2010. Available from: <https://www.pravda.com.ua/news/2010/01/14/4616254/> [In Ukrainian].
8. Zaitseva, O. (2013). Deradianizatsiia Estonii: yak tse bulo [De-Sovietization of Estonia: how it happened]. [Online]. *Resursnyi tsentr HURT*. 04.04.2013. Available from: <https://gurt.org.ua/news/recent/17595/bull/> [In Ukrainian].
9. Kontseptualni zasady derzhavnoi polityky pamiati [Conceptual foundations of the state policy of memory]. Analitychna zapyska. [Online]. *Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen*. Available from: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/kontseptualni-zasadi-derzhavnoi-politiki-pamyati-analitchna> [In Ukrainian].

10. Zernii, Yu.O. (2008). Derzhavna polityka pamiaty v Ukraini: stanovlennia ta suchasnyi stan [State policy of memory in Ukraine: formation and current state]. *Stratehichni priorityety*, 3 (8), pp. 41–51. [In Ukrainian].
11. Lukianenko hotuie zakon pro liustratsiiu kadriv staroho rezhymu [Lukyanenko is preparing a law on the lustration of personnel of the old regime]. [Online]. *Komentari*. 10.01.2005. Available from: https://web.archive.org/web/20140228222720/http://ua.comments.ua/politics/13867-Lukyanenko_gotuie_zakon_pro.html [In Ukrainian].
12. *Holos Ukrainy*. 20.05.2015. № 87 (6091). pp. 15-19. [In Ukrainian].
13. Instytut natsionalnoi pamiaty initsiiuvav ukhvalennia zakonu pro dekolonizatsiiu [The Institute of National Remembrance initiated the adoption of the law on decolonization]. [Online]. *Portal novyn LB.ua*, 09.03.2019. Available from: https://lb.ua/news/2019/03/09/421551_institut_natsionalnoy_pamyati.html [In Ukrainian].
14. Urbanska, T. (2022). Deradianizatsiia zakonodavstva: v chomu praktychna koryst takykh zmin [De-Sovietization of legislation: what are the practical benefits of such changes]. [Online]. *UNIAN*. 28.04.2022. Available from: <https://www.unian.ua/politics/deradyanizaciya-zakonodavstva-v-chomu-praktichna-korist-takih-zmin-novini-ukrajina-11804343.html> [In Ukrainian].
15. Hrytsenko, O. (2017). *Prezydenty i pamiat. Polityka pamiaty prezidentiv Ukrainy (1994–2014): pidgruntia, poslannia, realizatsiia, rezultaty* [Presidents and memory. Politics of memory of the presidents of Ukraine (1994–2014): background, message, implementation, results]. Kyiv: K.I.S., 2017. [In Ukrainian].
16. Yakovliev, M.V. (2019). Prahmatychni funktsii politolohichnykh kvaziterminiv i politychnykh terminoidiv [Pragmatic functions of political science quasi-terms and political terminoids]. [Online]. *Terminolohichni visnyk*, 5, pp. 228-234. Available from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/terv_2019_5_33 [In Ukrainian].
17. Semkiv, V. (2015). Padai, Lenine, padai [Fall, Lenin, fall]. [Online]. *Zbruch*. 10.08.2015. Available from: <https://zbruc.eu/node/40061> [In Ukrainian].
18. Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 11 veresnia 1990 roku No. 270-XII “Pro porushennia Zakonu Ukrainiskoi RSR “Pro okhoronu i vykorystannia pamiatok istorii ta kultury”” [Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine of September 11, 1990 N 270-XII “On violations of the Law of the Ukrainian SSR “On the Protection and Use of Historical and Cultural Monuments””]. [Online]. *Platforma efektyvnoho rehuliuвання*. Available from: <https://regulation.gov.ua/documents/id206144> [In Ukrainian].
19. Hromenko, S. (2019). Dekomunizatsiia. Deradianizatsiia? Dekolonizatsiia! [Decommunization. De-Sovietization? Decolonization!]. [Online]. *Lokalna istoriia*. 11.12.2019. Available from: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/dekomunizatsiia-deradianizatsiia-dekolonizatsiia/> [In Ukrainian].
20. Dekomunizatsiia i dekolonizatsiia v Ukraini – Viatrovych rozpoviv pro khid reform [Decommunization and decolonization in Ukraine – Vyatrovych spoke about the progress of reforms]. [Online]. *Apostrof*. 09.04.2019. Available from: <https://apostrophe.ua/ua/news/society/2019-04-09/vyatrovich-rasskazal-pro-zapuschennuyu-v-ukraine-dekolonizatsiyu/159609> [In Ukrainian].
21. Strikha, M. (2013). Polityka pamiaty, yakoi ne bulo [Politics of memory that did not exist]. [Online]. *Pamiat i pytannia identychnosti Polshcha. Ukraina*. Warszawa: Fundatsiia Stefana Batoriia, 2013. Available from: https://www.batory.org.pl/upload/publikacje/Pamiec%20i%20pytania_UA.pdf [In Ukrainian].
22. Shcho ne tak z urokamy istorii u shkoli? [What is wrong with history lessons at school?] Poiasniuit istoryky. [Online]. *Lokalna istoriia*. 05.05.2022. Available from: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/shcho-ne-tak-z-urokami-istoriyi-u-shkoli-poiasnuiut-istoriki/> [In Ukrainian].

23. Kazarin P. (2018). “Dekomunizatsiia – pershyi etap dekolonizatsii Ukrainy” – Viatrovych [“Decommunization - the first stage of decolonization of Ukraine” – Vyatrovych]. [Online]. *Radio Svoboda*. 10.05.2018. Available from: <https://www.radiosvoboda.org/a/29218827.html> [In Ukrainian].
24. Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy “Pro heohrafichni nazvy” shchodo dekolonizatsii toponimii ta vporiadkuvannia vykorystannia heohrafichnykh nazv u naselenykh punktakh Ukrainy [Draft Law on Amendments to the Law of Ukraine “On Geographical Names” regarding decolonization of toponyms and regulation of the use of geographic names in populated areas of Ukraine]. №7253 vid 05.04.2022. [Online]. *Verkhovna Rada Ukrainy*. Available from: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39367> [In Ukrainian].
25. Yevhen Holovakha: “Ukraintsi vpershe usvidomyly, shcho druzhba z Rosiieiu – tse shliakh do prynzhennia” [Yevhen Holovakha: “Ukrainians realized for the first time that friendship with Russia is a path to humiliation”]. [Online]. *Portal novyn LB.ua*. 13.12.2018. Available from: https://ukr.lb.ua/society/2018/12/13/414770_ievgen_golovaha_ukraintsi_vpershe.html [In Ukrainian].

Kordun O. A Difficult Farewell to the Empire: Practices of Overcoming the Totalitarian Past in Ukraine.

Overcoming the totalitarian past in Ukraine is a complex multifaceted process, during which it was necessary to solve such tasks as decommunization, de-Sovietization and decolonization/de-Russification in a parallel and comprehensive manner. In addition, in the 90s of the XX century they were part of even more complex general processes of post-Soviet transformations in Ukraine, when in a short period of time it was necessary to simultaneously solve a whole complex of others – economic, political, social, worldview, etc. - problems of varying degrees of complexity, focus and intensity.

Against this background, the processes of real decommunization and de-Sovietization seemed almost secondary to the mentioned set of problems. Their implementation was subject to the need to legitimize independence and preserve the territorial integrity of the state; formation of the population’s loyalty to the government and support for its political course.

In view of this, farewell to the totalitarian past was of a compromising nature, took place spontaneously, unsystematically, inconsistently, without proper informational, scientific and political support – under the influence of the current political situation, generated by a compromise between the post-communist nomenclature and liberal-democratic politicians. These processes were heterogeneous in the territorial dimension, varied at the national and local levels and were determined by the dynamics of the balance of political forces in local councils, causing heated scientific and political debates or experiencing latent or even open sabotage and resistance from politicians or citizens. There was a significant lag in the time and depth of such processes from the countries of Europe, which at one time belonged to the so-called “socialist camp”.

The components of these processes were the rehabilitation of victims of political repressions, the return of Crimean Tatars, the return of the names of Ukrainian political and cultural figures, spontaneous processes of “democommunication” such as the demolition of monuments to Lenin and other figures of the Communist Party of the Soviet Union-CPSU (the so-called “Lenin fall”).

A significant part of the processes of decolonization and de-Sovietization, which were supposed to take place during the first decade of Ukrainian independence, are not complete even at the current stage and were activated only in the conditions of the active phase of Russian aggression against Ukraine in 2014 and 2022. As a result, unresolved, unspoken and not the completely reinterpreted totalitarian past often and still stands in the way of Ukraine’s development as a European democratic state.

Keywords: *overcoming the consequences of totalitarianism, decommunization, decolonization.*